

Az apollói emberség próbája

Gárdonyi Géza: *Az én falum*

1.

A XIX–XX. század fordulója körül a magyar irodalomban több jelentős novella-ciklus születik; *A jó palócokat*, a *Trivulzió*-történeteket, az *Egy elkésett lovagot* s a *Szindbádot*, Mikszáth Kálmán, Cholnoky Viktor, Lovik Károly, Krúdy Gyula műveit minden bizonnyal ilyen újszerű és érdekes ciklusokként tarthatjuk számon. Az elbeszéléseket elégséges kohéziós szál fűzi össze ahhoz, hogy összetartozásukat érzékeljük, és a novellagyűjtemények a maguk nagyszabású formakoncepciójával az elszigetelt, egyedi történetekhez képest átfogóbb, elmélyültebb, az írói egzisztenciát teljesebben kifejező karaktert mutatnak. Úgy is mondhatnánk, hogy az alkotók a ciklikus forma által a regényi teljességet kísértik meg, noha a regény kötöttségei helyett a novellafűzér nagyobb szabadságát választják maguknak.

Az 1898-ban és 1900-ban két kötetben megjelent – Mikszáth Kálmánnak ajánlott – Gárdonyi-mű, *Az én falum* ugyancsak novellaciklus. Világábrázolása és énfeltárása gazdagabb, teljesebb, egzisztenciálisabb, mélyebb, mint ahogyan az író korábbi elbeszéléseiben megszoktuk, s az egyes darabok ciklikus, kohéziós kötöttsége is evidens, nyilvánvaló. A történeteket – elsődleges vagy egyetlen narrátorként – a tanító beszéli el, az állandó színhely a faluvilág a maga egységes kultúrájával, szokásrendjével, életforma-elemeivel, a szereplők a lényegi tekintetekben egyívásúak, ráadásul (ha nem is abban a mértékben, mint Mikszáth palócai) át-átjárnak az egyik történetből a másikba.¹

NYILASY BALÁZS (1950) költő, irodalomtörténész. A Károli Gáspár Református Egyetemen tanít.

1 Az öreg Kevi Pál már a legelső elbeszélésben, a *Márciusban* felbukkan (a csendes, békés öreg zsákon ülve, pipázva nézi munkálkodó fiát és unokáját), a *Kevi Pál halálában* pedig ő a központi szereplő. Kevi unokája, Imre a *Márciusban* Fodor Lidinek segít vizet húzni a kútból, *A mesgye-kőben* pedig a lány melletti hajthatatlan kiállásával végül is ő vet véget a két család közti ellenségeskedésnek. Duli Péter *A táltos emberben* melán és betegen vegyül el a búcsúsok gyülekezetében, a *Megtérésben* pedig az öreg Kömpét már halála közelségéről tudósítja. („– Kömpe bácsi, küldjön be kend az anyámért [...] Küldje be kend a bojtárt a faluba. Gyűjjön ki, mert én még ma meghalok.”)

Az előszámlált analógiák akár tovább is bővíthetők volnának, de mindez nem feledtetheti el, hogy Gárdonyi könyve a fentebb említett ciklusoktól egy nagyon lényeges ponton alapvetően különbözik. Cholnokyék ugyanis minden ízükben a problematizáló, válságátélő és válságkifejező „modernség” érzésvilágát képviselik.

Lovik ironikus-parodisztikus szövegeiben Miklós urat, a nőknek élő vándort bakfisok, ifjú és hervadó nők kísérik véget nem érő utazás-ösvényein, s a belső elgondolás: az álomvilág, fantáziamunka, irodalmi képzelgés a külső, aktív világterekkel szemben döntő fontosságot nyer; a főhős asszonyai a Childe Harold negyedik énekét dajkálják a lelkükben, Prévost abbé, Tatjana, Júlia mintáit idézik maguk elé. Krúdy Gyula Szindbádja a társas, társadalmias életviszonyokat még radikálisabban cseréli fel az udvarló-vándorló-nőhódító életformára. Csilapíthatatlan szomorúságát, lét- és énazonoság-hiányát a vadászat serkentő izgalmával, az énerőt növelő birtoklásvágygal, szexuális kannibalizmussal, színes hazugságok, pózok, játékok segítő erejével igyekszik mérsékelni. Cholnoky Viktor *Trivulziója* már nem is Szindbádéhoz hasonló, szerelmes természetű, identitásigénylő, identitáskereső vándor, hanem meséit grogért kínáló, kedves délszaki csirkefogó. Történeteiben a nagyromantika kalandmozzanatai összezugorodnak és fényüket veszítik, az izgalmat, emelkedettséget, komolyságot a blóddli, a nyelvi játék, a burleszk, a nonszensz, a csúfolódó paródia, a tarkabarka, sokrétű komikum váltja fel.

Az *én falummal* rokon vonásokat még leginkább *A jó palócok* történeteiben fedezhetünk fel. Mikszáth ugyanis, bár novelláit a játékos, alakoskodó, szempontváltó ironia gesztusaival itatja át, mégiscsak helyet biztosít bennük a rend és a szilárdság mozzanatainak. Palócai stabil szimbolikus kultúrában élnek, a tradicionális szokásrend, a színes mágikus hiedelmek, keresztény népszokások, cselekvésirányító, útmutató társas előítéletek (babonák, közmondások) biztos keretet adnak az élethez, és az elbeszélések nemegyszer a didaktikus, tanító novellák anatómiáját is fölidézik.

Gárdonyi elbeszélés-gyűjteménye a Mikszáth Kálmán-i írói látomás biztonságot adó, apollói elemeit mintegy megsokszorozza, megerősíti, kiterjeszti. Az író érvényes rendet és élhető emberi környezetet vizionál, a történeteket elbeszélő tanító-narrátor a szeretet, a részvét és a gondoskodás attitűdjeit érvényesíti, a falu természetes, természeti környezetét Rousseau módjára a mesterséges, városi civilizáció elé helyezi, s a teremtet világ csodáját, a fákat, virágokat, állatokat lírai vallomásrészleteiben a Szent Ferenc-i érzelmes áhítattal idézi meg.

2.

Az én falumat a modernitás urbánus, individuális, válságkifejező fő sodrába nemigen illeszthetjük – a beismerés természetszerűleg kételykérdések sorát vonja maga után. Nem tűnik vajon e karakteres „újnépiesség”, e meleg, harmonikus idill

már a századvég-századelő kontextusában menthetetlenül anakronisztikusnak? A korabeli novellisztika új utakat nyitó látásmódja (Mikszáth sokszínű, „cini-kus” iróniája, Petelei hajthatatlan, szubverzív pesszimizmusa, Ambrus meta-fizikai krízistudata) mellett nem látszik-e a Gárdonyi Géza-i harmonikus pietásérzés kicsinyesnek, szűkösnek, idejétmúltnak? Megállhat-e *Az én falum* parasztjainak naiv egyszerűsége a modern városi ember „komplikált lelkisége”, „bonyolult ideglete”, „belső meghasonlása” mellett? Elfogadható-e a novella-ciklus rousseau-i, szentimentalista attitűdöket felelevenítő népiessége a pacsirta-éneket gépzajra cserélő budapesti polgár s a metropolis kusza, kaotikus gazdagságában élő századfordulós művész számára?² És a túlságos nyugalom életellenességét belátó, az irodalom destruáló jogát elismerő elemző vajon tart-hatja teljes értékűnek a Gárdonyi-novellák konstatáló attitűdjét, szelíd, „apollói” karakterét?

A századforduló legnagyobb kritikusa, Schöpflin Aladár mindenesetre az író és ciklusát, ha szeretettel, megbecsüléssel kezeli is, érezhetően valahol a magyar irodalom fő sodrán kívül helyezi el. *A magyar irodalom története a XX. században* című összefoglalásában Gárdonyit a „kis formák finom és gyöngédkező műveseként”³ tartja számon, akinek „érdeklődése a nép iránt tisztán esztétikai természetű”⁴ s novellái a parasztlélek intimitását ábrázolják. Az elbeszéléscik-lusból szerinte hiányzik a gazdag, eleven, széles háttér, a szerző képei az elő-térben játszódó lelki eseményeket mutatják be. A novellákat – úgy látja – több-nyire az idill műformájához kapcsolhatjuk, bennük „erős nyomai mutatkoznak még a földdel egy közösségben élő, kultúrától meg nem rontott egyszerű embe-rek ártatlanságáról szóló rousseau-i tanításnak”.⁵ „Velejükben kicsiny, de a pa-rasztember lelkét erősen megrázó tragédiák és napfényes mosolyú apró komé-diák az ő paraszttörténetei, amelyek mindig egy-két magánélet körén belül játszódnak le. Nem a falu elevenedik meg bennük, hanem a falu egyes emberei a maguk külön dolgaikban. A legszelesebb közösség, amelyben ezek a történe-tek lefolynak, a család” – kicsinyíti, miniatürizálja, individualizálja Schöpflin *Az én falum* elbeszéléseit.⁶

2 [...] szép zene a kasza pengése, a pacsirta éneke, a tücsök ciripelése, de éppen olyan szép, ha nem szebb a gyári gép kattogása, a villamos vasút csörömpölése és az emberek vásári zaja is” – írja Schöpflin Aladár programadó esszéjében, *A városban a Nyugat* 1908/7. számában. A „komplikált lelkiség”, „bonyolult ideglet”, „belső meghasonlás” ugyancsak Schöpflin rend-szeresen alkalmazott, a modern pszichikum jellemzésére használt, karakterjelző kifejezései.

3 Schöpflin Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században*. Budapest, 1937, Grill Károly Könyvkiadó vállalata kiadása, 88. Az 1937-ben megjelent tanulmányt egyébként azért helyez-tük a recepció áttekintés élére, mert Schöpflin itteni, összefoglaló Gárdonyi-portréja a kritikus korábbi, 1922-ben és 1925-ben publikált írásain alapul és részben ezek főbb gondolatait is-métli el.

4 I. m. 86.

5 I. m. 86–87.

6 I. m. 87.

Az irodalmi modernség ügyeiben mintaadó, az individualitást és a merész szubverzivitást jelentős értéként számon tartó (s tegyük hozzá, a konzervatív irodalmi értékek iránt általában megértő) nagy kritikus, úgy tűnik, Gárdonyi novellavilágának dimenzióit akarva-akaratlanul túlságosan lekicsinyíti, összezugorítja. Az *én falum* tágabb, „interszubjektív” elemeivel: a művekben megjelenő gazdag (az emberek által nagymértékben interiorizált) közösségi, szimbolikus renddel, a faluközösségi szolidaritással, az individualista magányérzést kiváltó pietással, szeretettel nemigen foglalkozik, s a gondoskodó tanítói attitűddel sem számol. Igaz, a körütekintő, sokoldalú vizsgálódást Gárdonyi-portréjának rövidege – nem egészen kilenc oldalnyi terjedelme – sem igen teszi lehetővé.

A Gárdonyi-irodalom máig legfontosabb darabja az 1928-ban publikált, *Gárdonyi, Ady, Prohászka* című könyvben olvasható. A dolgozat a maga százharminc oldalas terjedelmével már tágabb dimenziókat tesz lehetővé, s a szerző, Sík Sándor a lehetőségeket alaposan ki is használja. A Trianon utáni időkben alkotó – a népiesség s a nemzeti klasszicizmus eszméinek is elkötelezett – szerzetes-irodalmár Gárdonyi Géza „higgadt, bölcs, harmonikus világszemléletére”⁷ (szereketelvére, pietásérzésére, apollói szelidségére, bizonyosságkereső, keresztényi attitűdjeire) is folyton-folyvást érzékenyen reagál. „Az *én falum* prózai költeményeiben lehetetlen meg nem érezni a magára talált ember bensőséges nyugalját. Annak az embernek egészséges, belső derűje ez, aki *otthon van*, aki megtalálja a maga természetes miliójét, azt a neki való világot, talajt, amelyből testének-lelkének minden gyökérszála nőtt” – utal az elbeszélések harmóniájára Sík elfogadó szavakkal.⁸ „Lehet-e ennél a lapnál szebbet, igazabbat, de főleg magyarabbat képzelni?” – fűz méltató kommentárt a szorgoskodó Kevi-családot bemutató – a vetés munkáját szakrális dimenziókba állító – Gárdonyi Géza-i életképhez.⁹

A Gárdonyi szelíd harmóniáját méltató Sík Sándor-i megjegyzések kétségkívül nem elemző, irodalmias észrevételek. De az egyoldalú patetizmus a Gárdonyi-portréban szerencsére nem válik meghatározó attitűddé. Sőt a tanulmányíró a kritikai megjegyzésektől sem tartózkodik. Arany Jánost Gárdonyi Gézához képest „hasonlíthatatlanul bonyolultabb lelkiségű és érzékenységű” alkotóként tartja számon, s *Az én falum* szerzőjének bölcselkedő hajlandósága sem igen tetszik neki. A legremekebb műveket is megszaggató, „minden művészi szervesség híján való közbeszúrásokról”, okoskodásokról, prédikációkról beszél, s az elmélkedések banalitását, amatőrizmusát hangsúlyozza. „[...] mind-

7 I. m. 41.

8 Sík Sándor: *Gárdonyi, Ady, Prohászka. Lélek és forma a századforduló irodalmában*. Budapest, é. n. (1928), Pallas Rt., 44.

9 I. m. 45. „Ha városi ember volnék, a szobám falán ott volna a vető ember képe. Annak a mozdulataiban van valami, ami a teremtest cselekvő összellemet juttatja az eszünkbe. Így vethette Ő a Végtelenség fekete mezején egyet-egyet lépve a csillagokat” – fűz reflexiót a tanító a földön munkálkodó Kevi Pál életképhez a *Március* című novellában.

végig üldözte az autodidakta végzete, aki az elmének kellő iskolázottsága híján nem egyszer új igazságként üdvözlő banális laposságokat, igazságként imád csillogó féligazságokat, megmámorosodik hatásos köntösben fellépő semmiségeken, sőt hazugságokon, és sohasem jut el odáig, hogy az appercipált új dolgokat be tudja illeszteni az igazságoknak és értékeknek évezredek szellemi munkája kialakította hierarchiába” – állapítja meg már írása legelején összefoglaló érvénnyel.¹⁰

Sík Gárdonyi „idilliségeivel” kapcsolatban azért is tud elfogadó lenni, mert a szubverzív, leleplező, sötét tónusú világ- és emberlátáshoz nem kapcsol evidens értékpreferenciát. „Móricz Zsigmond nagy tehetségével kétségtelenül hatalmas magyar képeket festett és naturalizmusának nyers erejével nem egy értékes vonást adott a magyar paraszt irodalmi alakjához; de ő sem ment a naturalizmus eredeti bűnétől: egyoldalúan sötétre színezett képei, spirituális elemet szinte elvszerűen kizáró, az életet majdnem kizárólag az ösztönéletre, nyomorra, bűnre, sötétségre stilizáló népábrázolása alig jár közelebb a valódi művészi realizmus belső igazságához, mint a régiek ellenkező irányban idealizáló eljárása” – nyilatkozik körültekintően, többszempontúan a Móricz Zsigmond-i leleplező „naturalizmusról” és ezzel együtt az irodalom destruáló és eufemizáló tendenciáiról.¹¹

Gárdonyi Géza valóságteremtését, valóságábrázolását a tanulmányíró egyébként sem tartja egysíkúnak; az idilli árnyalatok mellett a sötétebb tónusokra, tragikusabb felhangokra is felhívja a figyelmet. „Gárdonyitól távol áll mindkét szélsőség, az ő falujában örülnek is, sírnak is” – toldja hozzá a Móriczról mondotthoz az író társ többirányú látására utaló észrevételt. „Az élet törekénységének, a halál kegyetlen misztériumának kevés olyan megrázó szimbólumát ismerjük, mint az ő *Kék pilléje*” – utal a tragikusság ügyében az 1898-ban megjelent könyv egyik fontos elbeszélésére.¹²

Sík Sándor tanulmányát rövid bemutatásunk kezdetén nagyra értékeltük. Elismerésünket a dolgozat poétikai észrevételei messzemenően alátámasztják; ejtsünk hát pár szót ezekről az elemző megfigyelésekről is! A kritikus az író legfontosabb alkotói sajátosságait feltárva mindenekelőtt az ábrázolás plasztikus szemléletességét emeli ki. „Képei mindig magukért vannak, magukban megállnak: láthatók, hallhatók, tapinthatók. Szemléletesek, plasztikusak, nem zeneiek.” „Az ő szemében a valóság van is, jelent is. A dolgok és az emberek határozott körvonalakkal megrajzolva állnak magukban, egyéni létük teljes gazdagságával különülnek el a környezettől, de ugyanakkor össze is függenek egymással és mindennel. Az önértékű, egyedi, de ugyanakkor mégis alárendelt rész magától értetődésével kapcsolódnak bele a világrend egységébe, és ezzel

10 Sík Sándor: *Gárdonyi, Ady, Prohászka. Lélek és forma a századforduló irodalmában*. Budapest, é. n. (1928), Pallas Rt., 46, 52, 18.

11 I. m. 74.

12 I. m. 74, 67.

a bekapcsolódásukkal értelmezik is magukat és a világot: jelentést hordoznak” – fejtegeti, s *Az én falum* szerzőjének írásmódját jellemezve „realisztikus életigazságú képzeletről”, „látomászerű elevenségről” beszél. A józan, „détaille-realizmus” és a jelentéses kitágulás – a tanulmány szerzője úgy tartja – egyszerre jellemzik az író műveit, s „alakjai, történetei szimbólummá tudnak nőni”.¹³

Az ábrázolás és jelentés módozatait vizsgálva Sík három alapvető változatot különböztet meg. Az első típusú novellák külön értelmezés nélküliek: a mondanivalót egyedül a cselekmény határozza meg; a másodikban a narrátor a bevezetésben mondja el, mit érez a történés lelkének; a harmadikban van ugyan értelmezés, de ez csupán egy jelentéktelen megjegyzés vagy mellékmondat.¹⁴ Az író ábrázolásmódja igen szerencsés: „A dolog vonásaiból sokat hágy el, keveset emel ki, de ezt a keveset oly szuggesztív erővel adja vissza, hogy az élet-szerűség hiánytalan illúzióját kelti.”¹⁵

(A kritikus Gárdonyi stilisztikáját, mondatszerkesztését, szóalkotó, nyelverteremtő hajlamát is elismerő szavakkal mutatja be, és *Az én falum* mögé, mellé olykor tágabb kultúrtörténeti, irodalmi jelenségeket is odaállít: a nőalakok finomságát elemezve a sienai s a kora reneszánsz, a firenzei quattrocento festészetét hozza fel analógiaként, és irodalmi rokonokat keresve Alphonse Daudet *Lettres de man moulin* – *Levelek a malomból* – című művét nevezi meg.)

A Gárdonyi Géza epikus tehetségét, elbeszéléspoétikáját elemző részletek alighanem Sík Sándor tanulmányának legfontosabb részei. A világháború utáni, pártállami idők legigényesebb Gárdonyi-tanulmányát megalkotó Németh G. Béla viszont a poétikai, esztétikai látószöggel szemben inkább a művelődéstörténeti háttérű világképelemzést részesíti előnyben. „*Az én falum*” írója – „*Az én falum*” világa című dolgozat szerzőjét alighanem a közelmúlt kommunista, voluntarista nagyközösségi elve is befolyásolhatta, amikor Gárdonyi „konkrét”, „valóságos”, kisközösségi világának értékeit, az otthonosságot, melegséget, bizalmat és biztonságot folyamatosan kiemelte írásában, s az elbeszélő attitűdjét jellemezve életpietásról, életáhítatról, részvétről, szeretetről beszélt.”¹⁶

„Sokszor konzervatívnak mondták. Annyiban volt az, amennyiben az értékek nagy válságának és átértelmezésének e szakaszában azokat a hagyományos mikrokozmoszokat, azokat a kisközösségeket hívta segítségül, amelyekben az emberi kölcsönösség és méltányosság formáit, tényezőit biztosaknak vélte”, „A kis falu mikrokozmosza épp azért otthonosabb mindennél neki, mert itt egymás sorsának valódi ismeretéből megszületik az emberek bensőjében az a lelki műveltség, az emberek szívében az a kölcsönös méltányosság, amely nélkül nincs meleg-

13 Sík Sándor: *Gárdonyi, Ady, Prohászka. Lélek és forma a századforduló irodalmában*. Budapest, é. n. (1928), Pallas Rt., 54, 65, 56, 67.

14 I. m. 67.

15 I. m. 67.

16 Németh G. Béla: *Századutóról – századelőről*. Budapest, 1985, Magvető Könyvkiadó, 146, 148, 149, 157, 156.

sége, személyessége, otthonossága az életnek” – jellemezte Gárdonyi „plain air népiességét” értő, beleérző rokonszenvvel.¹⁷ „Így áll ő, a műveltség ez erkölcsi értelme jegyében s a kölcsönösség e tudatában, folyton népe, nyája, faluja előtt. Mindig kész tanítani őket a könyvből, s mindig kész befogadni magatartásuk tanulságát, legyen bár e tanulság felmutatója akár a legkisebb is népe közül” – mutatja be a közösségi szolgálatban hivatásra találó történetmesélő tanítót.¹⁸

Az *én falum* közösségiségét kiemelő, sokoldalú méltatásból azt gondolhatnánk, Németh G. Béla Gárdonyi-kötetét végül szuverén, jelentős alkotásként, a magyar irodalom fontos ciklusaként fogja felmutatni. E felmutatás azonban elmarad. A tanulmány értékelő elismerések és a visszavonások kettősségében halad előre; a megállapítások mögött változó, nemegyszer egymásnak ellentmondó emberi, esztétikai, kultúrfilozófiai elvek sejlenek fel, s gyakran maguk az ítéletek is homályosak, problematikusak. Nem tudjuk meg, Mikszáth, Bródy, Tömörkény, Móricz mellett végül is milyen helyet szán a tudós Gárdonyi Gézának, csak találgatjuk, mennyire indokoltak (egyáltalán: mit jelentenek) Az *én falum* szerzőjével kapcsolatban kulcsfogalomként használt *határhelyzet* és *átmenetiség* terminusok, és töprengünk: vajon a *felejtethetlen bekezdéseket* számon tartó pozitív vagy a *megvalósult stílusötvet*et hiányoló, negatív ítéletet tegyük magunkévá. „A magyar jelképszándékú impresszionizmus felejtethetlen bekezdései kapcsolódnak Az *én falum* két kötetében a magyar lélekrajzos realizmus felejtethetlen bekezdéseivel”, „Gárdonyinál ezúttal erős szimboliztikus lírai beütés s valamelyes enyhe naturalisztikus és határozottan lélektani realiztikus elegyítés tapasztalható. Igazi, önelvű, egyéni stílusötvetzetté itt még csak egy-egy ritka darabban, még inkább egy-egy részletben, egy-egy kisebb egységben forrott össze” – alkot Németh G. a novallaciklus ügyében kétféle, egymással nehezen összeegyeztethető értékítéletet.¹⁹

A Németh G. Béla tanulmányait ismerő olvasó mindazonáltal meglepődhet azon az elfogadó attitűdön, amellyel Az *én falum* elemzője a Gárdonyi Géza-i szelídebb, „apollói”, „plain air népiességhez”, a bizalom és a szeretet gesztusait érvényesítő novellavilághoz közelít. A kutató ugyanis a magyar irodalmat új-ravizsgáló egyéb írásaiban – a kommunista chiliazmussal ellenkezve – jobbra a diszharmonikus jelenségek, a távlatvesztő beismerések, válságkifejező formák iránt mutatott érzékenységet. Arany Jánosban a bizonyosságot megkérdőjelező lírikust látta, a tragikus szemléletű *Édes Annát* magasan a „románcos”, 1910-es Kosztolányi-versciklus elé helyezte, és József Attila munkásságából a semmivel szembenéző, végső létkérdésekkel szembesülő költeményeket emelte ki. Munkásságát ebben az értelemben az ezredforduló *előképeként* is számon tarthatjuk, de azért jobb, ha a címkével óvatosan bánunk. Németh G. kételypreferenciája ugyanis még sokféle, változatos kultúrfilozófiai gondolategyüttes nyomát mutatja, és

17 Németh G. Béla: i. m. 159.

18 I. m. 144.

19 I. m. 152, 159.

a posztstrukturalista teoretizmus jellegzetes fogalmai, stabil, egyértelmű toposzai nem tűnnek fel írásaiban.

E toposzok az ezredforduló körüli években lesznek meghatározók. A magyar irodalomértés ekkor már nem csupán különös figyelemmel fordul a krízisérzület és kríziskifejezés felé, de a posztstrukturalista fogalmi arzenálra alapozva – s a heterogenitást képviselő premisszákat, problémakezelő módokat föltétlen értékhelyzetbe állítva – egyféle válságfetisizmust alakít ki. A proceszszusban a teória jár az élen, de a kritika s a történeti elemzés sietősen, hűségese szegődik a nyomába. Az irodalomtörténész kutatók a vezérfogalmakat variálva, metaforizálva Petőfi-, Arany-, Mikszáth-, Babits-, Kosztolányi-, József Attila-művek sokaságát írják át a leleplező, dekonstruáló posztmodernista-posztstrukturalista kódrendszerbe, jelentős figyelmet keltve és szakmai sikert aratva. Az eljárás Gárdonyi Géza novellaciklusát is eléri, annál inkább, mert hiszen a „korszerű” trendekhez kapcsolódó kritikus így tulajdonképpen *Az én falum* rendezett világa és a posztmodernitás válságpreferenciától áthatott életlátása között tátongó mély szakadékot egyszerűen kiküszöbölheti, megszüntetheti. A válság-elvű, azonossághiányos átértelmezéssel több tanulmányíró kísérletezik. A legnagyobb szabású próbálkozás Kusper Judit nevéhez fűződik; időzzünk el egy pillanatra az ő 2015-ben megjelent Gárdonyi-könyvénél!

A kutató a harmonikus, tradicionális felfogást a gyökereknél támadja meg: a heterogenitás fogalmi metaforáit legelőször a tanító és a közösség kapcsolatára terjeszti ki. „[...] aki beszél, kívül van azon, ami történik, szemlélődő, értelmező, magának a hermeneutikai aktusnak a létrehozója. Olvassa, értelmezi az írást annak ellenére, hogy ezt a pozíciót másnak kínálja fel”, „Az elbeszélői pozíció így egyszerre mindentudó és semmit sem tudó, benne lévő és kívül lévő” – jeleníti meg a tanító és a falubeliek közti távolságot a nem azonosság fogalma köré épített változatos körülírásokkal, metaforikus fogalmi konstrukciókkal.

„*Az én falum* elbeszélője rendet szeretne teremteni a káoszban [...] igyekszik stabil helyet biztosítani magának a faluban és az elbeszélésben, ám ebbeli igyekezete csorbát szenved, hiszen ő is két világ között reked, s hol ide lép, hol oda, mintha folyton a fiktív és az imaginárius között bolyongana. Falusinak nem elég falusi, városinak nem elég városi, tapasztalatai hol erre, hol arra terelik, hol belülről tekint kifelé, hol kintről befelé. Az ő legbiztonságosabb helye épp annak a metaforának köszönhető, mely már a kezdő elbeszélésben is megjelent: beleírja magát a történetbe és a tájba, betűvé és szóvá válik, majd ezekből fel- és összeépülve történetté, olyan narratív tevékenység eredményévé, aki a szövegen (és nyelven) kívül nem létezik, aki saját jelentéseit csak nyelvi jelentésként, kételeyeit nyelvi kételeyként tudja megfogalmazni” – foglalja össze a tanítóval és közösségével kapcsolatos koncepcióját a beleíródás, a szöveg és a nyelvesülés fogalmait felhasználva.²⁰

20 Kúspér Judit: *A csillagok fényezése. Emlékezet és narratíva Gárdonyi Géza műveiben*. Eger, 2015, Liceum Kiadó, 41, 64–65.

A Gárdonyi-elbeszéléseket posztstrukturalista fogalmisággal kezelő irodalomtörténész tanulmányában újszerű szövegelemzések sorát produkálja. A *Festő a falun* című novella az eddigi értelmezők számára kedélyes életképnek látszott; a narrátor, úgy tűnt, azon félreértések, értetlenkedések humoros potenciálját aknázza ki, amelyek a faluba keveredett portréfestő és a festészet magasabb szférájához nemigen konyító falusiak között merülnek fel. A szelíd humorú életképet Sík Sándor kifejezetten egynemű, egysíkú alkotásként minősítette, Kusper Judit azonban „a kötet egyik leginkább kidolgozottabb fejezeteként”²¹ tartja számon. „A festő a saját eszközeit, saját értelmezőrendszerét felhasználva képes létrehozni azt a jelentést, amire ő vágyik, amely az ő kérdéseire felel. Mondhatnánk, hogy ezzel – Paul de Man idézett tanulmányának logikáját követve – megsemmisíti modelljét, lerombolja annak az arcát [...] be kell látnunk, hogy minden értelmezés, legyen az képi vagy nyelvi, festményben vagy történetben manifesztálódó, egyszersmind törlése is annak, amit értelmez” – világítja át a novellát a rombolás, törlés, arcrongálás Paul de Man-i fogalmait hívva segítségül.

„A *Festő a falun* hősei, egyszersmind értelmezői ezt a széttartó értelemhálót példázzák: a képfestés és kellékei, eredményei újabb és újabb jelentésfelhőket teremtenek, így téve lehetővé mindenki számára a saját megértést, s ezzel párhuzamosan a másik számára viszont a »félreértést« – érvényesíti a jelentéselcsúszást, elkülönbözést vezérfogalmakként, s jeleníti meg látványosan a heterogenitás misztikájához fűződő elkötelezettségét.”²²

3.

A Gárdonyi ciklusához kapcsolódó recepció ismertetését még sokáig folytathatnám. De a teljes számbavétel ezúttal nem célom.²³ A bemutatott tanulmányok segítségével inkább csak a legfontosabb korszakokat kívántam szemléltetni, és a legjellegzetesebb problémakezelési módokat igyekeztem bemutatni; legfőképpen azért, hogy saját elemzésem választott attitűdjeit és konklúzióit éppen e problémakezelési módokra visszautalva tudjam majd megjeleníteni. Az *én falumról* írásom második felében úgy beszélek majd, hogy közben

21 I. m. 49.

22 I. m. 51. Kusper egyébként a *Tanácskérés* című novellából is szubjektumok, fikciós síkok bonyolult cseréit olvassa ki, s a szubjektum-megkettőződését és szétszórását konstatálja.

23 Az újabb, huszonegyedik századi írások közül föltétlenül említést érdemelnek még Baranyai Zsolt, Brassai Zoltán és Czetter Ibolya tanulmányai. Baranyai Zsolt: „Plain air népiesség” (Gárdonyi Géza: *A kék pille*). ItK 2010/3, 237–247; Brassai Zoltán: Gárdonyi Géza. Veszprém, 2003, Művészetek Háza; Czetter Ibolya: „Stilizált harmónia” *A természet- és életáhitat novellái Az én falum című novelláskötetben* = Bednancs Gábor, Kusper Judit (szerk.), Mesterkönyvek faggatása: tanulmányok Gárdonyi Géza és Bródy Sándor művészetéről. Budapest, 2015, Ráció, 276–288.

a szakirodalom nézőpontjaival, problémalátásával is szembesülök. Kezdjük e szembesülést a legmaibb megközelítéssel, *Az én falum* narrátorát az állandó idegen-ség, heterogenitás, elkülönbözés dimenziójába állító értelmezői koncepcióval!

Távolságtartó, negatív ítéletemet alighanem már ismertetésem hangneme is elárulta. Való igaz, az okfejtések kultúrfilozófiai állványzatát s a heterogenitás misztikus képviselését megvalósító érvelési módot önmagában is problematikusnak látom. De az is igaz, hogy e szemlélet Gárdonyi szövegeire csak hajthatatlan voluntarizmus mellett erőltethető rá. Az iskolamester saját megnyilatkozásai és a történések, szituációk tanúságtételei egyáltalán nem biztatnak arra, hogy a tanító egzisztenciáját s a falu népéhez való kapcsolatát az elkülönbözés és magány jegyében, a közvetettség, közvetítettség, heterogenitás képzetkörében értelmezzük. „[...] kell egy hídnak lenni, amely a paraszti osztályt az úri osztállyal egybeköti. Ez a híd a néptanító. Én szeretek az lenni, aki vagyok. Az én foglalkozásom kedves nekem. Én a faluban minden szíven és minden lelken uralkodom. Ez nekem öröm és gazdag is vagyok” – vallja meg a tanító a városi fiatal lánynak, hogy a magasabb társadalmi rétegek és a nép közti közvetítést kiteljesítő hivatásként, megtartó elköteleződésként éli meg, s jelzi, hogy a személyiség a gondoskodás, az empátikus szeretet és a küldetéses munka által egyensúlyba kerül, rendezettségre tesz szert.²⁴

A mester kapcsolati interakcióit vizsgálva ugyancsak csekély okunk van arra, hogy Kusper Judit módjára „két világ között rekedt” egzisztenciát vizionáljunk. A tanítói „közöttlét” a Gárdonyi-elbeszélésekben ugyanis rendre pozitívumként, értelmes közvetítésként jelenik meg. Érdeemes megfigyelnünk ebből a szempontból, hogy az értelmiségi iskolamester az illeszkedés, alkalmazkodás gesztusait milyen természetes, spontán módon gyakorolja. „Néhány kérdést intéztem hozzá, hogy mennyi őszt vetett? Termett-e bőven a kukoricája? Jó-e a vize a kútnak? Azután elhallgattam. Jeleztem ezzel, hogy várom a panaszt” – teremti meg leleményes tapintattal az alkalmas, természetes kommunikációs helyzetet a *Tanács-kérésben*.²⁵ „Hát tudom én azt, szegény Tabiné, hogy ahány liba, kétszer annyi forint ősszel, és hogy maguknak kell az adóra, de látja lelkem, most már csak egy hét, aztán meglesz a vizsgálat. A Jóska gyerek esze meg éppen most indult kinyílásnak, mint ahogy a rózsa kinyílik, angyalom; aztán ha most kifogja az iskolából, visszahúzódik a gyerek esze, mint a csigabiga, lelkem, aztán elő se jön megint egy esztendeig. Szívesen látom galambom a vizsgálaton” – alkalmaz a szituációhoz és a beszédpartnerhez illő érveléstechnikát – és meggyőző, szemléletes népi nyelvet – tanítványát, Tabi Jóskát a libalegelőről visszakívánva az iskolába. (Az érvelés sikeres, az anya teljesíti a mester kérését; a pisze, elevenszemű gyerek délután már újra ott ül a padban.)

A mester beleélő attitűdje, pozitív, segítő részvétele az *Ismerkedések* című elbeszélésből is kitűnik. A tanító a novellában a Kadari-család párválasztásos,

24 Gárdonyi Géza: *Az én falum*. Budapest, 1941, Dante Könyvkiadó, 175.

25 I. m. 124.

kézfogós vacsoráján vesz részt, s a legfontosabb pillanatban ő veszi át a rituálét vezető ceremóniamester szerepét.

„Kimegyek hát a leányért és előhívom a belső házból, ahol a ládán ült és Isten tudja, micsoda érzések és gondolatok között várakozott.

– Légy bátor – mondom neki a tanító iskolai hangján –, nehogy azt gondolják, hogy nem vagy életrevaló. Több eszed van teneked, mint Soósék egész falujoknak. Hát légy bátor, lelkem.

Azzal bevezettem.

– No Juliska – mondom itt neki ünnepi hangon –, hát itt e becsületes ifjú szeméjében kérőd érkezett.”²⁶

Kuspér Judit szerint a tanító kívülállása, „magánvalósága” kitűnik akkor is, ha az elbeszélő a falusiak babonás hiedelemvilágával szembesül. A mester attitűdje azonban valójában sokkal rugalmasabb, hajlékonyabbnak tűnik. A narrátor, bár a babonákba vetett hitet nem igazolja vissza, hiedelemügyekben rendszerint kibékítő, elnéző tapintatot s nem megítélő hajthatatlanságot mutat. „Az a kérdés fordult meg az elmémben, hogy meghagyjam-e az öreg Bordácsnak a sárkányos diákját, vagy elmagyarázsam tőle, hogy a nép is tudja: micsoda más erő keveri ránk a zivatart? Mert némely pogánykori hitünk maradékával kár ezt cselekedni. Kedvesebb az ilyen nekünk, és többet ér, mint amennyit a tudomány ad érte” – érvel *A barboncás* című elbeszélésben elvileg is a tolerancia mellett, egészen a babonákat fölöttébb kedvelő Mikszáth Kálmán módjára nyilatkozva.²⁷

*A barboncás*ban egyébként a mesteri csattanó is játékos ambivalenciával telített: az elbeszélő a zárásban a felvilágosult racionalizmus helyett a megengedő, többértelmű humort juttatja szóhoz. A zivatart előolvasó garabonciás diákban makacsul hívó Bordács – az uraság béresgazdája – a vitában már-már végleg alulmarad a fölényesen, okosan érvelő tanítóval szemben, amikor a kerékpároost még sosem látott juhász a felbukkanó biciklistát a nyargaló garabonciás diákkal azonosítja. „Hát úgy nyargalt, hogy a levegőbe járt a lába, oszt előtte egy kis ezüstkerék, mög utána is. De úgy mönt az, hogy a nyúl se jobban.” A tudósítás minden vitát eldönt, és a végső tromf lehetőségét adja meg a béresgazdának.

„A szénagyűjtő nép diadalmasan nézett rám.

Az öreg Bordács hozzám fordult, és nagy diadalmasan nézett:

– No, tanító uram, hát miből kereködött a zivatart?”²⁸

(*A Tüzek meg árnyékok* című boszorkányos novella zárásából ugyancsak játékos ambivalenciát olvashatunk ki. A narrátor az utolsó megnyilatkozást a rossz

26 I. m. 26.

27 „– Ah szegény legendák!” – mondja Wibra Gyuri a *Szent Péter esernyőjében*. „Ha ráfújna az ember egy-egy ilyen szép legendára és lefujná róla az arany zománcot [...] milyen furcsa, igénytelen valóság maradna az alján.” „– Hát nem kell ráfujni” – válaszolja röviden és velősen a Mikszáth Kálmán-i álláspontot képviselő talpraesett Szmilinszkyné. Mikszáth Kálmán *Összes Művei*, 7. kötet. Budapest, 1957, 146. A Gárdonyi-citátum: i. m. 27–28.

28 Gárdonyi: i. m. 31.

lelkekben hívő öreg Borzának engedi át, s az elbeszélést elnéző, titokzatosságot sejtető szófordulatokkal zárja. „Az éj tele van titkos susogással és hajlongó árnyékokkal. A hold a fekete erdőből följebb és följebb emeli az égre aranyló szarvait. Titok és rejtelem az egész világ.”²⁹

A heterogenitás, elkülönbözés jegyében vizsgálódó Kusper Judit a negatívítás attribútumait a tanító-tanítványok viszonylatra is kiterjeszti. A kisgyermek szerint „nem értik azt a leckét, amit ő [a tanító] tanít, csak visszamondják”.³⁰ Az elemző állítása, mondanunk se kell, megint erősen túlzó. Valójában a mester személyes hitele és következetessége az iskolai szabályok jó részét tartalmazó rítussá tudja alakítani. S ez még a fegyelmezés, büntetés processzusára nézve is igaz. A tintát a padszomszéd üvegéből kiügyetlenkedő Koszó Jancsi és a pofozkodó Nagy Marci ügyében megtartott büntőtárgyalás az első szótól az utolsóig méltányos és igazságos; az ítélet jogosságát a két gyerek is belátja, elfogadja, s hazafele kocogva megható jelenetben békülnek meg egymással (*Büntőtárgyalás*).

A gyermekek tanító iránti ragaszkodása, szeretete a novellákban egyébként is lépten-nyomon megnyilvánul. Bozóki Ilonka a mesterhez szalad, átöleli a lábát, és könnyezik a boldogságtól, hogy felelni tud neki (*Kék pille*), Tabi Jóska arcáról büszkeség sugárzik, hiszen maga a tanító kívánta őt vissza a libalegelőről az iskolába (*Gólyák, méhek, kislibák*), s az iskolamester kikezdhetetlen tekintélyét a boszorkánytól halálra rémült Miska gyerek is elismeri. „Volt okod arra valamikor, hogy el ne hidd, amit én mondok?” – kérdezi a rossz szellemek létezését tagadó elbeszélő, és a fiú azonnali, meggyőződéses nemmel felel (*Tűzek meg árnyékok*).

(A „mester urat” nemcsak a gyerekek értékelik, de a falu népe is tisztelettel, bizalommal övezi. Az öreg Kevi egyedül a tanító kedvéért hajlandó modellt ülni a városi festőnek, a Kadari család – láttuk – igényli jelenlétét és megerősítő helybenhagyását a fiatalok kézfogóján, s a gazdák a közös célra felajánlott gabonát raktározva természetesen az iskola padlását választják telephelyül (*Festő a falun, Ismerkedések, A nagy eff*).³¹

Az iskolamester-narrátor emberi viszonyrendszerét firtató posztmodernista értelmezés a szöveggel való szembesítés során, láthatjuk, rendre alkalmatlannak bizonyul. De vajon a ciklus novelláit vizsgálva természet és ember kapcsa-

29 I. m. 42.

30 Kusper: i. m. 42.

31 A tanító és a falubeliek szoros kapcsolatát a novellaciklusban empatikus, beleélő formulák sokasága is erősíti; az értelmiségi elbeszélő kommentárok, reflexiók, sorában veszi kölcsön a közösség perspektíváját. „Az ember megbocsáthat a tolvajának, rágalmazójának, gyilkosának is: de annak, aki egy barázda földet elszánt tőle, meg nem bocsáthat. Én is úgy véltem, hogy ebben az ügyben a harag érthető és megváltoztathatatlan; csak azt sajnáltam, hogy a Fodorék Lidije meg a Keviek Imréje szomorú” – nyilvánítja meg a beleélő, átképzéletes formulával, hogy a paraszti világ törvényeit, alappilléreit a maga értelmiségi máshollétéből is képes megérteni. I. m. 104–105.

latát illetően sem kell számolnunk a modernizmus szakadásaival, elkülönüléseivel? A válasz ezúttal is egyértelműnek tűnik. Már a „plain air népiesség” címkéjét alkalmazó Schöpflin Aladár is észrevette, hogy *Az én falum* elbeszéléseiben „a paraszt-élet durvasága, a folytonos testi munkával járó esetlensége [...] alig jelennek meg”.³² De Gárdonyi ennél is tovább megy: a gazdálkodó, földművelő ember munkáját és természetközelségét olykor az idilli szinten túl emelve rituális, szakrális sugallatokkal ruházza fel. A ciklusban a szántás, vetés, aratás nem kényszerű, nehéz foglalatosság, hanem az ember természetes tevékenysége, ősmestersége, szakrális hivatása. „Ha városi ember volnék, a szobám falán ott volna a vető ember képe. Annak a mozdulataiban van valami, ami a teremtetést cselekvő Összellemet juttatja az eszünkbe. Így vethette Ő a végtelenség fekete mezején egyet-egyet lépve a csillagokat” – fűz reflexiókat a szántás-vetés munkájában gyönyörködő tanító Kevi Pál munkálkodásához.³³

A novellákban sűrűn felbukkanó töprengések, reflexiók ugyancsak arról tanúskodnak, hogy a modernitás nagy dilemmáját, szubjektum és objektum hasadását, különmeműségét a narrátor nem érzékeli. Az elbeszélésekben az állatok nem másféle, idegen világhoz tartozó s nem is haszonra tartott, kizsákmányolt – táplálékként hasznosított – lényekként jelennek meg. Németh G. Béla esszéjében *Az én falum* természetszemléletét a biopietás terminussal jellemezte.³⁴ A kifejezés találó: a tyúkok, gólyák, fecskék, méhek a ciklusban szeretetre méltó, emberiesített, humán attribútumokkal felruházott lények. A tyúkanyó minden egyes csirkéje elvesztését fájdalmasan éli meg, a tojások kikeltését hivatásként gyakorolja, és dagad a keble a büszkeségtől, amikor kiscsibéivel először sétál ki a napsugaras udvarra. A gólyák és a fecskék (az elbeszélő szavaival: „a gólyáink” és „a fecskéink”) a mi országunkat tartják a hazájuknak, hiszen csak itt raknak fészket; a költözésre készülő madarak bús merengésben várják az utolsó vízi liliom eltűnését, s fontolgatják, vajon a fiatalok megbírnák-e az előttük álló nagy utat.³⁵

„Honnan tudja az az együgyű tyúk, hogy az ő szívének melegségénél csirke lesz a tojásokból? Honnan tudja, hogy a gazdasszonyban bízhatik, mikor az fészket készít neki, és mikor elszedi abba a gyékénykosárba a kikelt csirkéket? Miért tűri ezt békén? Miért nem tűri az idegent, a kutyát, a macskát, a másik tyúkot? [...] Engem az állati ösztönről írott tudományok nem elégítenek meg. Az állati ösztön szó csak takarója annak, hogy ezekből a tollas testben járó lelkekről nem tudunk semmit se” – mutatja be Gárdonyi az ember-állat viszonyt mélységesen humanizált formában a *Március* reflexiók töprengésében.³⁶

32 Schöpflin: i. m. 87.

33 Gárdonyi: i. m. 8.

34 Németh G. Béla: i. m. 148.

35 Gárdonyi: i. m. 99.

36 I. m. 9.

A modernizmus elesettsége, távlatvesztése *Az én falumban* már csak azért sem juthat érvényre, mert a közösséget a kereszténység színes hiedelemvilágára épülő, szilárd szimbolikus rend veszi körül.³⁷ Az életrend legfőbb szabályozója a „minden művészettel ékes, pompás” ősi, katolikus vallás: a falu életét a keresztény ünneprend, a vasárnapi istentiszteletek, roráték, búcsúk tagolják és látják el rítusokkal, az egyén életének határhelyzetei a szentségek felvételével fonódnak össze. A tanító mindazonáltal a protestantizmusról is megbecsüléssel nyilatkozik. „A kálvinista templomban magyarnak érzem az Istent is” – nyilvánítja ki rokonszenvét az *Egy dal története* című novellában.³⁸ „Mert fene ember volt az öreg pap! Ő nevelte a falunk kálvinista felét. Jószóval, kemény beszéddel, mikor, melyik kellett. A legvastagabb bajszú ember is úgy állott előtte, mint a gyerek” – mutatja be respektussal a dőzsölő, módos gazdákat legorombító s a földeken izzadó szegénységet védelmébe vevő református lelkészt a *Csonttorkú emberben*.³⁹

A keresztény rituáléelemeket a falu lakói a mágikus kultúra maradványaival színesen, gazdagon építik össze. „– Atya, Fiú, Szentlélek nevében induljatok, rakodjatok, minden mézet behordjatok!” – küldi a méhecskéket Varga Ádám március első szerdáján „szét az aranyos világba, az ezüstös fűzbárcák közé, patakpartra, rétországba, erdők végtelenségébe”.⁴⁰ „Jámbor embör, gonosz asz-szony, gyékényágy, kúpárna, Jézus mondása jusson az eszödbe!” – mormogja el a ráolvasást Borza János sűrű keresztvetések közepette a *Tüzek meg árnyékokban*.⁴¹ „Aztán menjen oda, ahol a kincset gondolja. Imádkozzék ott hét miatyánkot, hét üdvözetet. Aztán mondja a vesszőknek ezt: megátkozlak titeket vesszők, hogy arra forduljatok, amerre a kincs vagyon! Megátkozlak titeket tisztátalan lelkek, hogy az elrejtett kincstől eltávozzatok, hogy azt feljebb, se lejjebb ne vigyétek, hanem nékem fölvenni engedjétek, hogy a mi urunk Istenünk dicsőségére árváknak, szegényeknek gyámolítására élhessek vele” – tanítja ki a táltos hírében álló Duli Szanyi Pétert a kincskereső rituálé ügyében a *Beszéd a kígyóról és más szörnyűségek egyik részletében*.⁴²

A keresztény, közösségi rituálé ereje a haldoklást is méltósággal ruházza fel. *A Kevi Pál halálában* az öreg Kevi szentelt gyertya mellett, vánkosokkal körül-támasztottan fekszik. Szemét föl-fölnyitva gazdálkodási tanácsokat ad, utolsó szavával a negyvennyolcas kardját kéri, és a túlvilágra szóló üzenet-megbízásokat veszi át. Két fia némán áll a fekhelynél, körben ott sír az egész család; még a hatéves Jóskát is az ágy mellett tartják, amíg el nem alszik. Az udvaron subás

37 „Ő az első magyar szépíró, aki a hitét és éppen a maga hitét: benső, meleg, gyermeteg katolicizmusát beleviszi az irodalomba” – jellemzi az író Ravasz László. Idézi: Sík Sándor. I. m. 36.

38 Gárdonyi: i. m. 230.

39 I. m. 182.

40 I. m. 18.

41 I. m. 39.

42 I. m. 86.

emberek, nagykendős asszonyok gyülekeznek, a pap érkezére mindenki letér-
del, a lelkész feladja az utolsó kenetet, és együtt imádkozik a családdal. Végül
a haldokló szeme bádogzani kezd, a bakter öklével törli meg a szemét, és a hold-
világos úton sietve megy a templom felé, hogy megszólaltassa a harangot.

(A meghalás-rituálé a kötet két másik elbeszélését is meghatározza. A *Csak
már a Pesta jönne!* a koreográfiát a *Kevi Pál*hoz képest némileg szűkebbre vonja,
de a meghitt, bensőséges apa-fiú viszony a novellát az előbbihez hasonló me-
legséggel itatja át. A *Megtérés* viszont jóval ridegebb ecsetvonásokkal dolgozik:
a magányos, családtalan Duli Péter halálának néhány órai eseménysorát az
elbeszélő a kerges lelkű, haragtartó Kömpe juhász látóteréből, látószögéből per-
geti le mesteri biztonsággal.)

A romantika előtti irodalom a maga lélektani víziójában a centrált személyi-
séget, a benyomásainak parancsolni tudó, céltudatos pszichikumot részesítette
előnyben. A romantikát és a modernitást viszont a tudat mélyén lakó kaotikus,
sötét – kreatív – erők foglalkoztatták. A modern lélek meghasonlása, mint em-
lítetttem, a *Nyugat* kritikusa számára magától értetődő evidencia. Gárdonyi
„népi világának” paraszt hőseit viszont az individuum elszigeteltsége, magá-
nya, lelki komplexitása, bonyolultsága egyáltalán nem nyugtalanítja. Az ego,
a morális, társas, szabálykövető, interiorizáló ént képviselő személyiségdarab
Az én falum pszichikai víziójában nem valamiféle alárendelt entitás, hanem a lélek
eleven, vezérlő része, s az idő (az ösztön-én) kaotikus bonyolultsága a ciklus jó
részében úgyszólván semmiféle szerepet nem játszik. Jellemző ebből a szempont-
ból, hogy az elbeszélésekben a szexualitás amorf, sodró ereje – egyetlen kivételt
leszámítva – egyáltalán nem érvényesül, a legények és leányok kapcsolatrend-
szerét a szemérem jegyében működő közösségi normák irányítják.⁴³ Az *Ismerke-
dések* című novellában a fiatalembert és menyasszonyát a gyűrű- és kendőváltás után
a belső szobába vezetik. A család az ismerkedéshez biztosít így lehetőséget, a pár
között azonban egyetlen szó sem esik. Az okos, cserfes Juli a ládán ülve kezébe
temeti arcát, a délceg, erős Pesta orcája piros, és mindegyre a csizmáját szemléli.

A Gárdonyi-ciklusban a világ nem gyarlóság, vétek, bűn nélkül való, a nar-
rátori vízió azonban azt sugallja, hogy az ember mégis inkább a derekasság felé
hajlik. „Valamelyik ínséges esztendő után a gazdák összeadtak egy-egy véka

43 Az ösztön-én és a kaotikus szexuális vágy ereje, hatalma mindössze egy elbeszélésében,
A paraszt-leányban jelenik meg. Igaz, ekkor ellentmondást nem tűrő erővel. „És ebből láthatod,
hogy az embernek szabad akarata nincsen [...] Az ember csak labda. Ismeretlen erők játszanak
mivelünk. Arra forgunk, amerre azok akarják” – panaszkolja a szerelmi kalandjára visszaem-
lékező, a morális én erőtlenségét, alkalmatlanságát a múltban bőségesen megtapasztaló fér-
fi tanítótársának (i. m. 318). A falu igazi gazdája, a mértéket tudó, a lélekrészek egyensúlyát
a morál jegyében őrző mester azonban elfogadhatatlannak tartja a kaotikus lelki attitűdöt.
„Ne árts magadnak ilyen gondolatokkal! Ha jó a feleséged, becsüld meg! Azt a szegény pa-
rasztasszonyt meg ne zavarj. Gondold meg, hogy a te megjelenésed felfordítaná annak
a parasztcsaládnak a nyugalmát. És hát az a nő temiattad sokat szenvedett” – hívja fel barátja
figyelmét a szilárd erkölcsi tartás fontosságára (i. m. 327).

gabonát, és fölrakták az iskola padlására. Attól kezdve, akinek elfogyott a kenye-
re, a közös gabonából vett kölcsön [...] A kölcsönt csapva adják; tetéztve kapják
vissza. Amit a csapófa levisz a vékáról, az a kamat. Hát ez a mi takarékpénz-
tárunk” – hoz létre a kisközösségi társas ösztön igazságos, emberséges, finansziális,
gazdasági működésrendet. „A gyerek elvégre mind szocialista. Az egyenlőség
érzése velünk születik. A gyermek csak korkülönbség szerint osztályozza az
embereket” – jelzi a gyermekviselkedésre utaló megjegyzés a tanító szelíd, bi-
zakodó, pozitív antropológiai meggyőződését.⁴⁴

A falulakók öröme hangoltságát a szegénység sem tudja tönkretenni. Gár-
donyi parasztjai emberi méltóságukat, társas szívélyességüket, életkedvüket
többnyire a nélkülözések, csapások, bajok közepette is megőrzik. „A szentek
írása siralomvölgynek mondja a Földet. Nem ismerem azt a vidéket, ahol az író-
szentek éltek s nem tudom: van-e ott március? A mi földünkön is van olykor si-
ralom, de több az örömünk. Nincsen se pénzünk, se posztónk; náddal főd-
jük a házunkat és cseréptányér van az asztalunkon, de azért, amint végigme-
gyek a falun, látom, hogy mindenki vidám” – állapítja meg összegzően a nar-
rátor-tanító a *Márciusban*.⁴⁵

„Micsoda vidámság van ezeken az üde gyermeki arcokon! Ruhájok a falusi
boltnak legolcsóbb portékája. Cipőjük nincs is. Kávét helyett krumpli vagy sült
tök a reggelijök. De vajon boldogabbak-e ezeknél a budapesti bársonyruhas
gyermek vagy akár a királyok, császárok gyermekei? – mutatja be az iskolá-
ba járó siserahadát a *Kék paradicsom, lilium...*-ban.⁴⁶

4.

Az *én falum* két kötetével kapcsolatban mindeddig jobbra az „apollói” sajátság-
okat vettük számba: a biztonságot adó rend elemeit számláltuk elő, a közös-
ségi méltányosság, a spontán azonosságtudat jeleit, sajátságait tártuk fel, s az
író harmonikus létszemléletéről, a teremtett világ csodájához kapcsolódó áhí-
tatáról, óvó szeretetéről beszéltünk. A mondottakat nincs okunk visszavonni,
de a ciklus szelíd, harmonikus – melegséget sugárzó, biztonságot adó – elemei
mellett meg kell emlékeznünk a ridegebb, sötétebb ecsetvonásokról is. Annál
inkább, mert e részletek, úgy tűnik, számosabbak és hangsúlyosabbak annál,
mint ahogyan a Gárdonyi-szakirodalom eddig láttatta.

A tanítót – észre kell vennünk – olykor bizony a metafizikai céltalanság,
hiábavalóság érzése is megkísérti. „Mi célja lehetett vele a teremtésnek, hogy
életet adott neki, átdajkálta éveken keresztül a hernyó- meg a bábákon, aztán
kék bársonyszárnyakkal csinosította föl és a virágok illatos világába tette lakó-

44 I. m. 144, 203.

45 I. m. 6–7.

46 I. m. 201.

nak, s végül egy nagyobb állat egyetlen vad mozdulatának engedte áldozatul” – kérdezi a kicsi pillangó hirtelen, erőszakos halálának szemtanújaként a *Kék pillében*.⁴⁷ „A parázsra hamu kezd borulni. Homály homályra száll a szobában. Úgy érzem, mintha én is elmúlóban volnék: így, amint ülök belemulandó árnyék az árnyékba; pusztá értéktelen árnyék, amit a tűz véletlen, vak okból jelenített meg, s amely épp úgy véletlen vak okból enyészik és múlik bele a sötétségbe” – hatalmasodik el rajta a célos bizonyosság helyett a véletlenszerűség érzése s a negatív metafizika sejtelme *A tűz* záró soraiban.⁴⁸ „Istenem, a te sok szomorúságod közt nincs a világon semmi szomorúbb, mint a beteg gyerek arca! – sóhajt fel *A hópehelyben*.⁴⁹

A faluközösségi világ rendje – sokszor elmondtuk már – *Az én falumban* szolidaritásra, kölcsönös megértésre épül. Ellenpéldaként igazából csak egyetlen elbeszélést tarthatunk számon, *Az ablak* című novella durva, érdes életkép-részlete azonban egymagában is aláaknázza a harmónia mikrokozmoszát.

„Az utca sáros volt, mint falun szokott lenni. Ők ketten a túlsó oldalon mentek. Elöl a nagy erős fiú egy madárkalitkát lógatva. Mögötte a gyöngé testű, korán elvénuült asszony, egy zsák gabonát vitt kötélen a hátán. Mélyen előre hajlottan caplatott a nagy teher alatt a sárban.

[...]

Egy csuszamlós helyen a karó kiesett az asszony kezéből.

A fiú megfordult s közömbösen nézte, hogyan erőlködik az anyja, hogy a karót fölvegye.

Mért nem vette föl ő? Mért nem ő viszi azt a nehéz zsákot?

Mert az asszony sorsa az a parasztnál, hogy rabszolgája legyen a férfinak. Nemcsak az urának rabszolgája, a fiainak is. A parasztfiú nem ismerhet gyöngédséget, mert hiszen az apja sem ismer. Micsoda hatalommal, hogyan lehetne a tanítónak gyöngédséget oltani az emberi szívbe, ha nem a házi nevelés oltja bele?” – váltja fel a megszokott meleg líraiságot a keményebb, érdesebb realizmus, s változik át a szolidaritás társadalmi rendje egyszerűen a durvaság, kíméletlenség birodalmává az 1900-ban megjelent könyv tizennegyedik darabjában.⁵⁰

A fent említett érdes életkép aligha véletlenül *Az én falum* második kötetében foglal helyet. A novellafüzér e részében ugyanis a diszharmonikus, sötét tónus fölerősödik. Az alkoholizmus problémája a könyv több elbeszélésében jut központi szerephez. Igaz, *A borban* a konfliktus végül megoldódik, s a *Minek a pénz?*-ben a szenvedélybetegség súlyát a humor enyhítő, eufemizáló ereje mérsékeli. A *Hópehely* Alsó Kovácsa viszont nem részesül semmiféle „írói mentességben”. Lánya, Rozika halálán van, a részeg ember négykézláb áll a hóban,

47 I. m. 35.

48 I. m. 156.

49 I. m. 188.

50 I. m. 285–286.

s a tanító döbbséget figyelmeztetésére „rozsdás hangon” válaszolja, hogy „Majd meggyógyítja a jó Isten!”.⁵¹

A második rész elbeszéléseiben a lírai reflexiók is megritkulnak. Az érzelmes, áhítatos elbeszélői megnyilvánulások több fontos szövegből teljesen eltűnnek, s a kemény, tárgyias, tárgyilagos ábrázolás lesz uralkodó. A Gárdonyi-szakirodalom a jelenséget kevésbé tárta fel, s így a novellacsoport fontossága – a Petelei István-i *Árva Lottival*, az Ambrus Zoltán-i *Alkonyattal*, a Kaffka Margit-i *Falunna* való rokonsága – sem igen derült ki. Pedig a nézőpont objektivitását mesteri hajlékonysággal érvényesítő *Micó* és a beleérző empátiát groteszk tárgyilagossággal ötvöző *Szegény ember jó órája* a tárgyias, „impassibilité-elvű” magyar novellavonulat legjobb darabjaival vetekednek.

Az utóbbi elbeszélés a sorsszerű szürkéséget időlegesen kiváltó kurta ünnepi pillanatra fókuszál. „Egyszer csak feligazodik az öreg és leveti a bekecsét. Kiáll a kocsmá közepére. A keze a csípőjén. A süvegét félre! Táncra mozdul a cigány előtt. Lép egyet csöndesen hol jobbra, hol balra. A dallam bokrain hozzáütögeti egyik rossz csizmáját a másikhoz. A fejét hol fölveti, és kevélyen ringatja a derekát; hol meg lehajol és rácsapkod a csizmája szárára. Minden mozdulata más. Íme, most a kezefejét taktusra lógázza, mintha azt próbálná, hogy elég hajlékony-e a csuklója? A vén lábak ugyanily örömben részesülnek. De minél tovább táncol, annál mozgékonyabb. Lám, a süvegét is levágja már nagy puffanással a sarokba. Az arca piros és komoly. Ősz haja előre-hátra lengedez. A kezét hol összecsatoltatja, hol a mestergerendán veri ki széles tenyerével a neki tetsző taktusokat. Látszik rajta, hogy a lelke is táncol”⁵² – jeleníti meg az elbeszélő a kis pénzhez jutott szegény ember kivételes, kegyelmi pillanatát a pontos (és látomásos) „tárgyi ekvivalens” által, hogy aztán a szigorú, vén, feleség érkezése pillanatok alatt véget vessen a „haszontalan, értelmetlen” mulatozásnak.

A *Szegény ember jó órájával* az imént párba állított elbeszélés, a *Micó* hűségese macskája végül gyerekeit mentve a tűzbe vész. A kiengesztelő harmóniát *Az én falumban* leggyakrabban a halál nagy tragikus ténye bontja meg. A gyereklány pusztulásának emberi ésszel felfoghatatlan, feldolgozhatatlan drámáját a *Hópehely* című elbeszélés taglalja. A műben a halál könyörtelenségét az önvád is fokozza. Az iskolai rendet őrző tanító megbántotta a kis Kovács Rozit, s hiába tesz engesztelő látogatást a beteg leánykánál, a visszatérés immáron örökre elmarad. A novella mesteri zárása, sűrítő, intenzifikáló „csattanója” a halál tragikumát és a büntudat gyötrő jelenlétét egyszerre érzékelteti.

„Estefelé diktálásra írtak a gyerekek, mikor az ablakom alatt nagy lépésekkel a bakter ment el. A fején fekete bárányszőre sűvege, a szájában füstölő pipa. Ment a templom felé.

Nem tudtam tovább beszélni. Istenes Imrének intettem, hogy diktáljon tovább.
[...]

51 I. m. 187.

52 I. m. 294–295.

Egyszer aztán megcsendül a lélekharang.

Imre elhallgat.

Az iskolán mintha hús szélfuvalom szállana át.

Mélységes csönd.

És minden gyerek elnyíló szemmel bámul fel énréám.”⁵³

Ha a *Hópehely* a halál elementáris tragikumát állítja középpontba, a sorvadó, agonizáló tengődés könyörtelen processzusát a *Petykó* című állatnovella mutatja be. Az elbeszélés mindvégig pontos, tárgyilagos; a sebesült tyúkocska vergődésének, kiszolgáltatottságának mesteri rajzát Németh G. Béla is kiemeli tanulmányában. A kis sárga, szakállas tyúkot megdobják. Először úgy tűnik – a sántaságot leszámítva –, túl fogja élni a bajt. De aztán nyilvánvalóvá válik, hogy a belső részében is nagy hiba esett. Az állat egyre gyengül, nyavalyásodik. Tyúktársaitól is elszokik, külön hál a szederfán. „Csak az irigység, az vitte néha közénk. Mert irigy volt a szegény vén szakállas, mint ahogy minden rossz gyomrú ember irigy a jóévtágyúra. Mikor a konyhából főtt burgonyát, kukoricát vagy tésztamaradékot vetettek ki a baromfiaknak, akkor ő is odaballagott, és evett nagykelletlenül egy-két falatot. Aztán mikor már nem tudott enni, ráállt az ételre és fenyegetően káromgott.”⁵⁴ A tyúk aztán tovább sorvad, s végül az irigységgel is felhagy. A tornác kőfalánál gunnyaszt, és mozdulatlanul bámul maga elé. A szederfára is a tanító segíti fel, és a haláltusában vergődő állatot is ő veszi karjaiba.

A második kötet mesteri állatnovellája a kíméletlen tárgyilagosságot és a mély részvétet egyszerre képes érvényesíteni. A méltányosságot nem ismerő betegség és halál azonban nemcsak a második könyvben, hanem a derűsebb első rész néhány elbeszélésében is központi szerephez jut. A *táltos emberben* a sorvadó, pusztuló Duli Péter eszköztelenül áll szemben a betegség hatalmával, s rezignáltan mormogja maga elé a „Nincs gyógyulás, csak a főd...” szomorú konklúzióját. A *Kék pillé*ben a befejezés figyelemre méltó metaforikája és költői műalkotásokat idéző megformáltsága a cica széttépte lepke és a gyermek Bozóki Ilonka halálát kapcsolja össze. „A macskám eltűnt onnan. Nekem mégis úgy rémlett, mintha a fák árnyékában egy másik hunyorgó szemű óriási fekete szellem-macska lebegne el, ahogy a ragadozók szoktak: lomhán és nesztelenül.”⁵⁵

A pusztulás, kiszolgáltatottság, szorongás az első könyv *Október* című elbeszélésében egyenesen jut létmeghatározó érvényre. A Gárdonyi számára máskor oly kedves, emberarcú természet itt már a mű elején könyörtületet nem ismerő, ellenséges erővé válik. „Íme, megborzolódik az erdő: suhogva száll át rajta egy láthatatlan óriás. Szárnyának nyomása alatt meghajlonganak a fák; ruhája végigsepri a mező fűszálait. Jön. Ez az északi szél” – utal a metaforikus, látomásos megjelenítés a természet túlhatalmára és az emberek, állatok törpeségére, kiszolgáltatottságára. A novella állathősei a szelek szárnyán menekülni akaró, de

53 I. m. 189.

54 I. m. 281–280.

55 I. m. 92, 36.

fagallyakon, háztetőkön, templomok tornyán fennakadó s melegebb vidékre soha el nem jutó mezei pók, az embereket pedig a rongyos öltözetű, hideg elől menekülni nem tudó, lábukat, karjukat a hónuk alá szívó cigányok képviselik.

„Hej a szegény cigányok, azok majdcsaknem olyan mostohagyermekai a természetnek, mint a pók, legyenek meg egyéb bogarak”, „Mivel különb a sorsuk a mezei bogarakénál, amelyek sem a Dél melegébe nem tudnak elszállani, sem a föld mélyébe nem tudnak leásakodni? Csak ők a megmondható, hányan mennek pap nélkül a mennyei meleg hazába” – ad számot a biztos halálra ítelt mezei pók és a hontalanul vándorló, didergő cigányok közös sorsáról Gárdonyi sok-sok empátiával – a rovarok és az emberek összekapcsolásával a XXI. századi olvasóban alighanem karkai áthallásokat is keltve.⁵⁶ (A cigányok kiszolgáltatottságához a novellában az embervilág könyörtelensége is hozzájárul. A kisbíró szétvetett lábbal, hetykén félrekapott kalappal adja ki az utasítást, hogy a didergő siserahad oltsa el a tüzet, és rögvést álljon tovább a falu határából.)

A sorsigazságtalanság állandó jelenvalóságára, túlhatalmára Gárdonyi gyakran nem az egész elbeszéléssel, hanem csupán egy-egy rövid novellai betét, életképszerű snittel utal. E plasztikus, „életszerű” kicsi jelenetek különlegesen figyelemre méltók. Az író bennük, általuk – elbeszélői képességének legerősebb oldalát feltárva – drámai sorshelyzeteket láttat eleven konkrétsággal. Az öreg vak koldus, az agg Váróci Pál a költöző madár megjöttékor érzett általános örömben osztozva „Nyugodt és méltóságos arcával a golya felé fordul, és a kezét a füléhez emeli, hogy jobban hallja a kelepelést”.⁵⁷ A világtalan, kéregető nagyapa unokáját gyakran kíséri el az iskoláig. „Az Ábris gyerek leülteti a kút mellé a farönkre. Az öreg megül ott szinte mozdulatlanul; csak a szellő ha simogatja, lengeti olykor a haját meg a mellére omló fehér szakállát. Az arca mindig az ablak felé van fordulva. Hallgatja, ami kihallatszik. Az Ábris gyerek azért is szokott olyan kiáltozó hangon felelni, mert nemcsak nekem felel. Olyankor az öreg a fejét még föllebb emeli. Összevont szemöldökkel hallgat. Végül pedig nagyot bólint a fejével, s elmosolyodik” – tágul a pár soros „zsánerkép” empátiás, szenvedéstörténeti mélységű ábrázolássá-portrévá.⁵⁸

(A Gárdonyi-novellákban a kicsi, plasztikus jelenetek lényegfelidéz, jellemző ereje akkor is érvényesül, ha nem kifejezetten tragikus, drámai szituációval van dolgunk. A gyékényen sütkérező muzikus cigányok mindegyre arról disputálnak, mi lenne, ha a püspök egyszer cigányebédet főzetne, a tavaszi délutántól feltüzelt, piros arcú, ragyogó szemű Keresztes gyerek az iskola előtti sima agyagos földön „felugrott kétszer a levegőbe, s nyertett, mint a kiscsikó.”)⁵⁹

56 I. m. 110, 112.

57 I. m. 15.

58 I. m. 116–117. A vak Váróci Pállal s unokájával kapcsolatban egyébként Németh G. Béla is „iszonyatos sorsigazságtalanságról” beszél, s az *Október* című elbeszélést is hosszan idézi meg esszéjében.

59 Gárdonyi: i. m. 6.

A főbb valóságteremtő elvek számbavétele után *Az én falum* poétikai sajátosságairól is ideje néhány szót szólnom. Mindenekelőtt a novellák gazdag, variábilis sokféleségére hívnám fel a figyelmet. Gárdonyi meglepően sokféle elbeszélés-típust ismer, s mindegyiket fölényes biztonsággal kezel. Az egyik legjellegzetesebb műcsoportot a tárca és a rajz kezdeményeit továbbfejlesztő novellák alkotják. A ciklus elsőként elkészült darabjai, a *Március* és a *Kék pille* aligha véletlenül éppen a *Magyar Hírlap* tárcarovatában jelentek meg 1895-ben, s a csoporthoz tartoznak a *Gólyák, méhek, kislibák*, a *Virágok és bogarak* és az *Október* című művek is. Az elbeszélések a konfliktust tartalmazó, fokozatosan kibontakozó történet elvét teljességgel mellőzik, visszaszorítják; a tradicionális novellai történés helyét hosszabb-rövidebb érzemnyilvánító, világképkifejtő elbeszélői reflexiók s a természettörténetből és a paraszti életből vett mozaikok, életképszerű snettek foglalják el. A *Március* az újjászülető világ, a megkönnyebbült, csöndes, vidám falu, az érkező fecskét üdvözlő iskolai osztály és a kora tavaszi földművelő munka mozaikképeit illeszti egymás mellé. A *Gólyák, méhek, kislibák*ban már az április ragyog a falu felett. Az „elbeszélés” három nagyobb mozaikra oszlik: az elsőben a gólya érkezik meg, a másodikban a tanító az iskolából elmaradt Tabi Jóska ügyében jár el, a harmadikban pedig a narrátor a virágzó fák és a kirajzó méhek dolgain töpreng.

Az előrehaladó, epikus történet kiváltó életkép-mozaikok a hagyományos cselekményérdekességet természetesen nem tudják szolgáltatni. Gárdonyi azonban bőségesen megnyeri a réven, amit elveszített a vámon. Az asszociatív szabadsággal összekapcsolt „életkép-részek” a falu életrendjét, működésmódját, kultúraszervezetét, az emberélet sorsszerű elemeit sokkal erőteljesebben képesek megjeleníteni, mint a tradicionális, konfliktust tartalmazó, cselekményelvű novella tudná.

Föltétlenül szólnunk kell pár szót *Az én falum* sokat emlegetett líraiságáról s a narrátor érzemnyilvánításairól, gondolatközléseiről is. A reflexió a ciklusban kétségkívül gyakori: a tanító sok-sok novellában fejezi ki közvetlenül élet- és társadalomfilozófiáját, morális meggyőződését, részvétét, megrendültségét. Hol a roraté misztériumát s a szeplőtelen fogantatás nagyszerűségét éli át, hol a falusiak életrendjéhez fűz empátikus, beleélő megjegyzéseket, hol a felvilágosodott értelmiségi ítéletét juttatja érvényre, hol pedig (elég gyakran) a falu és a város adottságait, lehetőségeit hasonlítja össze. Az igazán terjedelmes és leginkább „lírai” reflexiók azonban többnyire a természettörténethez s a „természet-metafizikához” kapcsolódnak. Gárdonyi a *Március*ban a „biopietás” jegyében a tyúkanyót ruházza fel emberi érzésekkel; a *Virágok és bogarak*ban a fák és a virágok töltik meg az erdőket-réteket az epedő szerelem sóhajtásaival; a *Kék pillé*ben pedig az élet sokadalma, az egymást érintő, takaró levelek, a susogó lányokként hajladozó virágok hívják életre az áhítatot. „Mindezek között pedig ezernyi más élet rejtőzik: csigabigák, akik föl-fölágaskodnak egy-egy

levélre: végigsétálnak a cukorborsó karéján, és jobbra-balra gukkerozzák a kert világát. A rózsabokrokon gyöngé kis arany szemű levelészek halványzöld tüllruhákban. A ribizlibokrokon gyöngé kis katicabogarak. Szanaszét meg ide-oda vitorlázó pillangók [...] Mennyi élet! És mindnek van gondolata, vágya, akarata, vidámsága vagy szomorúsága. Mind családos életet él, szeretkezik, haragoskodik, dolgozik és alszik épp úgy, mint az ember” – ünnepli az antropomorfizált természeti világot a narrátor a novella színgazdag, „plain air”, „szecesz-sziós” betétében.⁶⁰

(A *Kék pille* színpompás részletében a lírai vallomásosság és a megjelenítő erő kéz a kézben járnak. Ugyanezt viszont jó néhány más reflektív kitérőről nem mondhatjuk el. Az író természetáhitatában olykor az érzelmes patetizmus tartományaiba csúszik át, s ilyenkor a modern olvasó nemigen tudja őt követni. A narrátor-tanító elmélkedő buzgólkodásait: az állatok emberiesítésére, a panteizmus kiterjesztésére, a lélekvándorlás elismertetésére irányuló naiv igyekezetet látva akár Sík Sándor banalitást, tudákosságot emlegető kritikai megjegyzései is eszünkbe juthatnak.)

A fragmentált, kisebb-nagyobb életképekkel, snittekkel dolgozó elbeszélés mellett Gárdonyi kötetében nem ritkák a hagyományos, konfliktusos, cselekményes novellák sem. Az író a falu kisemberi történeteit biztos kézzel fejleszti, bonyolítja, és időnként arányos, mértéktartó humorral színezi át. A *haragosok* az idegenből feleséget hozó férfi és a valahai menyasszony története: a legény hét esztendei katonaság után érkezik haza talján feleségével, a lány azonban még ekkor is hűségesen várt rá, s a férfit halálíg tartó haraggal, megvetéssel sújtja. Az *Ismerkedés* ugyancsak ízig-vérig hagyományos, történéses novella: a véletlen vendégeskedés teremtette kapcsolatlehetőségből családi látogatás és eljegyzés fejlik ki, s a történeteket a narrátor időnként kedves humorral itatja át. A *nagy eff* (*Hogyan keletkezik a közmondás?*) egyenesen csattanós, anekdotikus szerkezetű: az elbeszélő ellenállhatatlan humorral mutatja be az írástudását demonstráló gazda felsülését és az „elfelejtöttem, mint Tóth Antal a nagy efföt” szólás születését.

„Hagyományos”, cselekményelvű novelláiban az író olykor a perspektíva-játék formatartalmat teremtő lehetőségeit is mesteri biztonsággal használja ki. A korábban a más vonatkozásban már említett *Micó* egy korábbi, nagy sikerű Gárdonyi-mű, a *Mari néni meg Pista bácsi* nyomában jár. A parasztleány és a gyermekeit mentő macska történetét elbeszélő novella azonban az 1894-es elbeszélésnél jóval finomabb, mélyebb és tartalmasabb szöveg. Az író korábbi üde, gyermekperspektívájú munkája ugyanis frissessége és szellemessége ellenére mélyebb rétegeket nem tartalmazott: a gyermeki narrációra épülő perspektíva-játék jobbra azt a komikus lehetőséget aknáztta ki, amelyet a felnőtt nő és férfi kapcsolatát még nem értő gyermeki értetlenkedés evidensen felkínált. A gyermekperspektívából fakadó humor a *Micó*-ban is jelen van (a történet konfliktusos

60 I. m. 33.

alapját a kisfiú itt sem érti), de a látószög-érvényesítés finomabb, mértéktartóbb, az ötletszerűség visszafogottabb, a konfliktusos következmények sokkal drámaibbak, s a novella a szép, nagy Juli lányt és a macskát övező szomorú, fájdalommas történeteket összefonva finom szimbolikus allúziók, kapcsolatok lehetőségét kínálja fel.

(Gárdonyi a perspektívajátékhoz való vonzódását a levél műformáját alkalmazva is demonstrálja. A *Levél a kaszárnnyából* a műfaj komoly, drámai változatként, a korábbi, humoros levél- és naplőváltozatok – *Hat titkos levél*, *Két menyasszony*, *Annuska apáca lesz* – párjaként tartható számon.)

Végül föltétlenül meg kell emlékeznünk azokról a Gárdonyi-novellákról is, amelyekben a narrátor lírai, reflektív jelenlétéről csak alig-alig vagy egyáltalán nem beszélhetünk. Ezekben az elbeszélésekben az ábrázoló, megjelenítő erő dominál, a látomásszerű elevenséggel újjáteremtett valóság „tárgyi ekvivalense” a teret teljességgel betölti. Ilyen művekként tarthatjuk számon a *Beszéd a kígyóról és más szörnyűségek* című elbeszélést, *A táltos embert*, a *Megtérést*, a *Kevi Pál halálát*, a *Bűntárgyalást*, a *Csak már a Pesta jönne!* „balladai” szövegét, a *Petykó* és a *Szegény ember jó órája* című novellákat. E műveket plasztikus ábrázolás, szemléletes, életszerű párbeszéd, csattanónak nem nevezhető, mégis erőteljes, kitűnően megválasztott befejezés, fantáziadús, alkotó nyelvteremtés jellemzi. Egytől egyig hibátlanok és erőteljesek; novellairodalmunk legjobb darabjai közé számíthatjuk őket.

6.

Az én falum elemzésének végére érve vissza kell utálnom a dolgozatom elején jelzett dilemmákra, s szint kell vallanom, a modernitás-bonyodalmakat félretevő Gárdonyi Géza-i „plain air népiesség” számára hol biztosítanék helyet irodalmunk skáláján. Ismertetésem hangvétele – az olvasó nyilván konstataulta – jobbra elismerő, értékelő volt. A naivság, a túlzó érzelmesség, az egyneműség hibáit itt-ott fölelmegettem, de mindezek a problematikusságok részérdekűnek látszottak, mondhatni eltörpültek az írói vízió erőteljessége, az ábrázolás variabilitása, plaszticitása, a művekből sugárzó szimbolikus erő mellett.

De vajon – a tanulmány eleji kérdéseket felelevenítve – a megvalósítás jelentékenysége, esztétikussága el tudhatja feledtetni velünk a modernitás hiányát? XXI. századi emberekként nem kell-e átéreznünk, hogy az irodalomnak – Schöpfung Aladár szavait kölcsön véve – „nemcsak joga, hanem kötelessége destruálni”?⁶¹ Hogy a társas emberség intézményesített formáihoz mindenkoron, minden közösségben sokkal több kétely fér, mint ahogyan Gárdonyi láttatja? Hogy az individualizmus elkerülhetetlen és a modern ember „ideglete” szükségképpen komplikált, zavaros, széttengő?

61 Schöpfung Aladár: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1967, Szépirodalmi Kiadó, 823.

A modernista (posztmodernista) tudatú, egyértelmű háttérfilozófiával és értékelő rendszerrel felruházott irodalomkritikus alighanem helyeslően bólogat ezekre a kérdésekre. Az én háttérfilozófiám és értékelő rendszerem azonban többszempontú és többértelmű. A nyugtalan, szubverzív „modernitás” attitűdje – abban az igényes formájában, ahogyan a *Nyugat* képviselte, és ahogyan legnagyobb kritikusa, Schöpfung Aladár körülírta, meghatározta – autentikus, nagy érték a szememben, de mint minden emberi, kultúrtörténeti attitűd, kiegészítő, ellensúlyozó értékekre is rászorul. Az irodalom autentikus képviselője – úgy látom – az individualista válságkifejezés, válságátélés, a komplikált, bonyolult lelkiség, a problematizáló, leleplező destrukció és az extremitás mellett a művészet „apollói” elve: a szeretetre építő, bizonyosságot akaró látásmód, a mindennapi emberséget megértő és értelmesen szolgáló attitűd, az arányos, rendezett személyiség vízióját érvényesítő emberi akarat is méltó lehet. S a mi XIX. (XX.) századi irodalmunk szuverén sajátosságai (Arany János, Madách Imre, Ady Endre, Krúdy Gyula, József Attila, Dsida Jenő, Radnóti Miklós és a többiek igazsága) talán éppen abban áll, hogy költészetünk, epikánk, drámai irodalmunk mindkét elv igazságát belátta, és mindkét attitűdöt magas színvonalon képviselte.

Gárdonyi ciklusát minden bizonnyal a válságtudatos individualizmus korrekciós kiegészítéseként tarthatjuk számon. Az én falum ábrázolt világát nem a „valóságos”, szociológiai értelmű faluhoz érdemes hasonlítani, s nem a népiesség fogalmi rendszerében érdemes elhelyeznünk. A könyv, bár konkrét, plasztikus elemeit kétségtelenül a faluvilágból veszi, látomást teremt, és mély, archetipusos emberi vágyat képvisel: az értelmetlen halmazvilág, a kaotikus lélek és az elidegenedett intézményszerűség helyén rendezett világot, rendezett pszichikumot látat, társas megnyitottságot, szeretetet, bensőséget, melegséget vizionál. E Gárdonyi Géza-i attitűd Adyék szomszédságában kivételesnek tűnik, de az évtizedek múlásával (a szuggesztív, hiteles elbeszélői erőből megtámogatva) értékben, jelentőségben gyarapodni látszik. Az én falum – ki merném mondani – nem csupán Gárdonyi legjobb könyve, de a magyar novellairodalom jelentős teljesítménye.